

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԽԳ. ՏԱՐԻ 1929

ԹԻԻ 12

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՂԵՒՈՆԳ ԵՐԷՅ ՊԵՏՄԵԳԻՐ
ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԵՏՄԵԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-
ՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ
(Շարունակություն)

7. ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ, ՈՃՆ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ

Յանձին Ղեւոնդի չենք կրնար փնտռել աշխարհի պատմագիր մը, որպիսին տուած է յոյն կամ լատին մատենագրութիւնը: Բայց հայ ածուին մէջ նա առաջինն է Սեբիոսէն ետքը, որ խելամուտ է պատմագրութեան արուեստին. կը կշռէ պարագաները հասուն դատողութեամբ եւ կը ներկայացնէ դէպքերը համառօտաբար, ստուգաբան, իրապատ- չաճ, պատկերաւոր եւ վայելուչ արտայայ- տութեամբ:

Զարմանալի փութով եւ ջանասիրու- թեամբ հոգ տարած է նա ծանօթանալ ժո- դովրդական աւանդութիւններուն եւ գրա- լուր յիշատակարաններուն, հմտանալ պատ- մական եւ գիտական գրականութեան. որով ձեռք բերած է անչափ հմտութիւն ժամա- նակակից գիտութեան, զոր աշխատած է շահագործել առաջիկայ ձեռնարկութեան համար:

Որովհետեւ ինքը անչափ համեստ է եւ անփառասէր, կը գլուշանայ խօսիլ իւր ան- ձին առաւելութիւններուն եւ կենսագրական ձեւերու վրայ. բայց ուժեղ արտայայտու- թիւնները եւ կորովի գրիչը, որոնք իր մտքին եւ սրտին թարգմաններն են, կը ձգեն լոյս իր անձին վրայ, ցոլացնելու հա- մար հոն մարդուած, հրահանգուած, հան- ճարեղ հեղինակ մը, որ վարժ է մատենա- գրելու, ունի պատրաստութիւն ըմբռնելու իրերը եւ նկարելու զանոնք մագաղաթի վրայ գունազեղ եւ ազդու:

Մեր հիացմունքը եւս աւելի պիտի աճի, եթէ նկատի առնենք այն նպատակը, որուն ժամանելու համար ամփոփած է նա իւր

ոյժերը: Նա իւր պատմագրութեան նպատա- կակէտ ընտրած է հայ ժողովրդեան կամ իւր հովանաւորողին ներկայացնել մեր- ձաւոր անցեալին եւ ժամանակակից դի- պլոմատիկական նկարագրութիւնը: Բազմավրդով եւ մարտամբոյն ժամանակներ ունի նա իւր աչքին առաջ, որոնք ծանրացան ազգերու վրայ, յեղափոխեցին պատմութեան պատկերը, շարժեցին ժողովուրդներ ժողո- վուրդներու դէմ, արեամբ ոռոգեցին ար- քունի ճանապարհները եւ ստրուկի ծա- ոայութեան մատնեցին երբեմնի քաղաքա- կիրթ աշխարհները, եւ յատկապէս իւր սեպ- հական ժողովուրդը: Ամուր սիրտ եւ ան- դողող ձեռք պէտք էր տեսնելու եւ գրի առնելու համար արիւնոտ պատմութիւնը: Ղեւոնդ այդ քաջարի պատմագիրը կը հան- դիսանայ:

Այսպիսի ձեռնարկութեան համար ունէր նա նախընթաց առաջնորդներ՝ հին ազգային պատմագիրները: Բայց առանձնապէս իրեն նախատիպ օրինակ եղած է Սեբիոսը, որուն Պատմութեան շարունակողը կոչուած էր Է- լալ: Թէպէտ Ղեւոնդ իւր օրինակէն բազմօք ետ մնաց, բայց եւ այնպէս կը ծրարէ իւր մէջ առաւելութիւններ ալ, որոնք զինքը հայ գրականութեան այս անկեալ շրջանին կ'ամբառնան փողփողուն երեւութի մը:

Ամէնէն յառաջ յանկուցիչ են իր վրայ անսովոր մարդու յատկանիւնները: Նա կ'անդունէ ամէն ծուռ ու մուռ կածաններ, ճշմարտութեան դէտակն՝ յոռի եւ նկուն երեւոյթներու դէմ կը հրատարակէ պատե- րազմ, անարդարի եւ բռնաւորի վրայ կը գործէ անխնայ յարձակում: Մենք կը տես- նենք նաեւ իր կուրծքին տակ հայրենասէր սիրտ մը, որ կը բաբախէ, որ կը խնդակցի երբ յաջող բախտը կը ժպտի հայրենիքին եւ կը համակի տրամութեամբ, երբ իւր ժո- դովրդեան, սեպհական երկրին անհանդուր- ժելի աղէտներուն հանդիսատես կ'ըլլայ:

Մայր երկրին եւ հայ ժողովրդեան հետ կապուած է նա սերտօրէն, իր երակներուն մէջ հայ արիւնի համազարկը կը զգայ: Ղեւոնդ միաժամանակ սրտես ճանաչող մըն է մարդկային սրտի ներքին ծալքերուն. նա ցուցադրած է դէմքեր, թէպէտ հազուադէպ օրինակներով, զորոնք նկարած է վրձինի թանձր գծերով, ուր բարձրակարկառ են արտաքինէն աւելի ներքին՝ բարոյական մարդու գծերը: Որչափ ալ անոնք որոշ կաղապարի մը վրայ յօրինուած են, բայց եւ այնպէս կ'ընծայեն ժամանակակից կենցաղին համագումար պատկերն եւ երեւան կը բերեն ճարտար նկարչին ընդունակութիւնները:

Թէպէտ 150 տարիներու անընդհատ կոիւններն նիւթ ունի իր պատմութեան, եւ ստիպուած է զանոնք խճողել սակաւ էջերու մէջ, բայց կենդանի է իւր պատմելու ոճը, որ ունի ինքնայատուկ հրապոյր մը, կաշկանդող ընթերցողին ունի ու զօրութեւն եւ չի թողուր որ ձանձրոյթը տիրէ եւ յորանջը թուլացնէ հետաքրքրութիւնը²⁹: Ամենուրեք կը նկատուի հեղինակին անձնական շահագրգռութիւնը դէպի նիւթը. նա ամէն տեղ ունի եւ ատելութիւնը հաւասարապէս բաժին հանած է բարեկամին եւ թշնամուին, հարադատին եւ օտարին: Անչափ դրուատիք պէտք է ձօնել իր արժանահատութեան եւ առարկայականութեան: Չենք կրնար մատնանել կէտ մը, ուր պատմիչը գիտակցութեամբ կեղծած ըլլայ ճշմարտութիւնը: Բայց խօսած են իր մէջ համակրութիւնն եւ հակակրութիւնը:

Նա արարական գերիշխանութեան անհաշտ թշնամին է, որուն ճնշող լուծին տակ կ'ապրի իւր հայրենիքը ստրուկի ծառայութիւնը, կը կեղեքուի ժողովրդուր, կը հարստահարուի ազատը, կը բռնաբարուի կրօնը. եւ կ'ըմբոստանայ իր հոգին: Նա յունասէր է, համակիր քրիստոնեայ Կայսեր եւ կը զգայ թէ քրիստոնապաշտ թագաւորին հովանուոյն տակ խաղաղ պիտի բարգաւաճէր կեանքն ու կրօնքը, բայց ժամանակակից միջազգային քաղաքական կացութեան քաջածանօթ՝ գիտէ միանգամայն թէ օրուան հրամայողական պահանջն է չգրգռել քնա-

ցող վազը: Մարդուած ժամանակի աղէտին մէջ զգացած է մեկուսի քաղաքականութեան վտանգը: Ուր բռնեցքը տկար տեսած է հոն խոհեմական համարած է լուրթիւնը եւ զիջողութիւնը:

Բայց մեղանշած է Ղեւոնդ իւր խղճի դէմ, երբ չափազանց համակրութիւն ի սպաս դրած է Բաղրատունի տան, որուն կը պատկանէր եւ Մեկենասը. եւ այս համակրութենէն ծագած է իր մէջ հակակրութիւնը հանդէպ Մամիկոնեաններու, որոնք մրցակիցն էին Բաղրատունիներուն: Այն սեւ մաղձերը, զոր նա կը թափէ Սմբատի որդիներու դէմ, առանց տարակուսի չեն համապատասխաներ իր անկուսակցական ոգւոյն. բայց այս թերեւս դատաստանն էր ժամանակին, որ օր աւուր ուժեղացող Բաղրատունի տան դէմ ամէն մրցակցութիւն կամ դաւադրութիւն կը նկատէր դաւաճանութիւն հայրենիքի դէմ, մանաւանդ ժամանակ մը, ուր հակառակող կողման բոլոր աղատադրական փորձերը գերազոյն ուժի առջեւ ձախողած էին. եւ դարձեալ Բաղրատունիներն եղած էին, որ իրենց միջամտութեամբ դտած էին հաւասարակշռութիւնը:

Ղեւոնդ յախուռն գրի չէ աւանդած ինչ լսած է ծերերու աւանդութենէն, այլ կ'ըսած է լսածները հասուն դատադրութեամբ եւ պատմական կորիզը ընտրած՝ տնկած է իւր անդաւատանին մէջ: Իր եւ Յովհ. Դրասխանակերտցոյ դատողութիւններուն համար փորձաքար կարող է ծառայել այն զրոյցը, որ կը պատմուի երկու պատմագիրներու քով նկատմամբ Սահակ Կաթողիկոսի ի Սարան Մահմետ զօրավարի հետ ունեցած տեսակցութեան: Մինչ Յովհաննէս հրաշախառն նկարագիր մը կու տայ դէպքին, Ղեւոնդ կը սիրէ հոգեբանական յեղաշրջումի վերադրել իրողութիւնը:

Անխորհուրդ, յանդուգն ձեռնարկութիւններուն հակառակ է պատմիչը ի բնէ: Կը դատապարտէ ամէն ապստամբական, աղատադրական փորձ. 775ի աղատադրական շարժումը չէ ոգեւորած զինքը. ոչ անոր համար որ այսպիսի շարժումներու գլուխը Մամիկոնեանները կը գտնուէին, այլ վասն զի «ձեռնամուխ կ'ըլլային յիրս զոր ոչ կարէին վճարել» (137): Հայրենասէր էր իր ոգին, բայց եւ խոհեմ եւ հեռատես: Իր քաղաքագիտական հայեցակէտները սքաչելի կերպով ուրուագծած է Ղեւոնդ այն ճառին

²⁹ Ղեւոնդ Իսաւրացոյ թուղթն առ Օմար, ինչպէս նկատեցինք վերը, չի կազմեր Ղեւոնդի պատմութեան մաս, ուստի եւ անտեսելու է զայն Ղեւոնդի նկարագիրը բնութագրելու ժամանակ:

մէջ, զոր դրած է Աշոտ Բագրատունւոյ բերանը (123—124):

Պատմիչը սնած եւ զարգացած է քրիստոնէական դաստիարակութեամբ. կրօնը մասն է անոր հոգւոյն: Հոգեւէր է եւ անհատի խորհրդապաշտ: Կը զայրանայ երբ խանդարուած տեսնէ բարոյական կարգերը: Կը գալարին աղիքները, երբ շօշափեն անօսեամբ, երբ անոնց սուրը հողայ աստուածանուէր կրօնաւորներու, քրիստոնէայ ազատին եւ ռամկին վրայ. կը սաւառնի ալսակոն իր ողին դէպի խորհրդապաշտ եթերներ, կրօնի եւ հայրենիքի համար նահատակուող հերոսներու համար փառքի պսակ հիւսելու:

Հաւատացեալ է, բայց չի սիրեր անհեղեղ զրոյցներ, հրաշխարան բանդագուշանքներ. «խաբեբայ, մոլեկան» կ'որակէ այն մոնոպոլի, որ «տեսիլ սուտ եւ ըզմանս ի սրտից օր ըստ օրէ պատմելով» կը դրդէր ամբօխը ապստամբութեան (141): Սակայն եւ այնպէս բնութեան մանուկը կը խօսի իր մէջ, աստուածաւախ վանականը, ապաշխարութեան քարոզիչը, որ համոզուած է իւր հոգւոյն խորքերը, թէ ամէն բարիք իւր հոգւոյն խորքերը, թէ ամէն չարիք արդիւնքն է Ամենակալին վրէժխնդրութեան. ուստի քրիստոնէայ բանակին յաջողութիւններուն մէջ կը տեսնէ Նախախնամութեան ձեռքը եւ ձախորդութիւններուն մէջ անոր պատուհան: Բնութեան արհաւիրքները, սող խարազանը: Բնութեան արհաւիրքները, ծովու անդունդներու մըրկայոյց ալէկոծութիւնները, որոնք թշնամոյն նաւատորմիլը թիւնները, որոնք թշնամոյն նաւատորմիլը ծովու վրայ ցիր եւ ցան՝ ալիքներուն կուրտան, Ամենակալին զայրոյթի առհաւատչաներն են. դիտաւորին երեւումը հաւատչաներն են. աղէտին. արդարութեան դուշակ մօտալուտ աղէտին. համար մօտ համար նահատակուողներուն համար հեղափոխութեան հրեշտակները, եւ ապա՝ դիտէ պաշտպանող աստուածամերձ անձանց:

Ղեւոնդի կրօնական-դաւանաբանական հայեացքներու նկատմամբ պայծառ դադար փար չի ստացուիր իր գործէն: Կրօնական խնդիրներուն այնչափ ուշադրութիւն միայն դարձուցած է, որչափ անոնք առնչութիւն ունեցած են հասարակական շահերու հետ: Դաւանաբանական վէճերէն, կաթողիկոսականի անցուղարձերէն, եկեղեցական նուիրապետութեան եւ վանական կեանքի հանրապետութեան կարծես թէ դիտմամբ խոյս գտնուած է:

Իրմէ իբրեւ եկեղեցական է կը սպասուէր, որ գոնէ կարճաժամ տողերով յիշատակէր Յովհ. Օճնեցւոյ օրով կամ անկէ յառաջ եւ յետոյ տեղի ունեցած վիճարանութիւնները դաւանաբանական, ծիսական եւ բարեկարգական խնդիրներու մասին, որոնք, ինչպէս այլուստ քաջ յայտնի է, այնպէս զբաղեցած էին Ը. դարու առաջին քառորդը. եւ կամ Հայ Աղուանքի կրօնական-եկեղեցական յուզումները, որոնց մէջ նաեւ ամիրապետներ միջամտած էին: Չենք կրնար հաւատալ թէ այս դէպքերը, որոնք նաեւ գրքերու մէջ արձագանգ գտած էին, վրիպած ըլլային իր բաղմանքին շրջանէն, հայեցութենէն: Ի՞նչ էր սակայն այս անտարբերութեան պատճառը: Մեզի համար այս կէտը գաղտնիք կը մնայ: Եւ աւելորդ է զայն լուծելու համար պեղել հիմերը: Այս տեսակէտով արդէն ամբողջ շրջանը, երբ ապրեցաւ Ղեւոնդ, կը գտնուի նմանօրինակ արամուրով պատած: Թողունք զինքը անվրդով իր համոզմունքներուն մէջ:

Հաւատարիմ այն սկզբունքին թէ «ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան» (Սոր. Բ. 82), առանձին ուշադրութեամբ հետեւած է պատմիչը պատմութեան «կարգի շարքին»՝ ժամանակագրութեան, որ «կարմիր թելի մը պէս կ'ընթացայ բովանդակ պատմութեան մէջ»³⁰: Իր ժամանակագրութիւնը հիմնուած է ամիրապետներու գահակալութեան տարիներու վրայ. քաղաքական թատերաբեմին վրայ կատարուած արարուածները պատմած է իւրաքանչիւր ամիրապետի վարքին մէջ. որով հնարաւորութիւն տրուած է ստուգել զէպքերու ժամանակագրութիւնը որոշ հանգիստներով: Այս ժամանակամիջոցները երբեմն աւելի սեղմած է, այնու որ դէպքերը կապած է ամիրապետներու գահակալութեան որոշ տարիներու հետ. տեղ տեղ նաեւ ամսաթուերով եւ օրուան պատկերներով ճշգրտած է զէպքերու ճշգրիտ ժամանակը: Հայոց եւ Արարական թուականներու կիրառութենէն խուսափած է. վերջինս թէեւ սկզբան հիմ ուղած է ընտրել իւր ժամանակագրութեան, բայց ապա լքած է բոլորովին. իսկ Հայոց թուականը ամբողջ մատենին մէջ անգամ մը միայն յիշատակուած է³¹:

³⁰ Daghabaschian, էջ 63, ծան.:

³¹ Արքունի եղբայրներու վկայաբանութեան վերջը (էջ 165) կը նշանակէ Ղեւոնդ. «յորում էր

Որչափ ալ ժամանակագրական կողմնացոյցը իրեն առաջնորդ ունի Ղեւոնդ, բայց նա կապուած է տարիներուն, ինչպէս տարեգիր մը, այլ կը պատմէ երբեմն դէպքերը իրենց սկզբնաւորութեան եւ վերջաւորութեան մէջ, թէպէտ տարիներու շարք մը պահանջեն անոնք (Հմմտ. 121—124)։ Ժամանակագրական ճանապարհէն այս օժտումները չեն խանգարեր սակայն իր ուղիղ ընթացքը, որուն ուշադիր է միշտ³²։

Որչափ մերձ է ժամանակին իրեն, այնքան աւելի յստակ են պատմական պատկերներն եւ կը ցցուին դէմքերը ուժեղ եւ կենդանի։ Բայց դարձեալ հարեւանցիօրէն նկատուած են երկրին ներքին յարաբերութիւնները, նախարարական տուններու փոխադարձ աղերսներ, եւ առհասարակ տնտեսական եւ քաղաքակրթական պայմաններու որպիսութիւնը։ Իւր պատմութիւնը կը սահմանափակուի դրեթէ ամբողջութեամբ պատերազմներու թուարկութեան շուրջը. երբ դարմանալի բարեխղճութեամբ ջանք տարած է նշանակել ամենայն ճշգրտութեամբ անդամ գերիներու կամ անկեալներու թիւը (32, 104, 126, 156, 168 եւն)։

Անշուշտ անարդարացի է պահանջել Ղեւոնդէն, որ նա տար մանրամասնութիւններ կամ խորհրդածութիւններ քաղաքական եւ զինուորական իրադարձութիւններուն, պատերազմներու շարժառիթներուն, զօրավարներու ոյժին, ընդունակութեանը, հանձարին եւ տաղանդին, ռազմագիտութեանը, պատերազմական խորագիտութեան, բանակին բարոյական խանդավառութեան եւն մասին։ Այս կէտերը թէեւ բոլորովին չեն անտեսուած մեր պատմագրէն, բայց եւ այնպէս կ'իյնան իր Հմտութեան սահմանէն դուրս. որովհետեւ ինքը եկեղեցական է եւ ոչ զինուորական պատմիչ։

Բայց իրաւամբ պիտի պահանջուէր իրմէ, որ աւելի քննադատէր, աւելի արմատէն տարրալուծէր հայրենիքին բարոյական, կրօնական եւ քաղաքական պայմանները, ձագէր նախարարական տուններու ներքին երկպառակութիւնները, թուլութիւնը, բարոյալքումը ժողովրդեան, աւելի ուժգին բողոքէր դէպի մահամետականութիւն հաւա-

տախտիւթիւններու, առ այս դործադրուած ճնշումներու դէմ, պարագաներ, որոնք դժբախտաբար այնքան նպաստեցին արաբական յառաջխաղացութիւններուն, նուաճումներուն եւ տեղաւորման առհասարակ Արեւելքի, բայց յատկապէս Հայաստանի մէջ։

Հակառակ այս աննպաստ կողմերուն՝ պիտի ըսենք որ Ղեւոնդ բարեաւ հասած է այն նպատակին զոր գրած էր իր առաջ։

Ղեւոնդ՝ պատմիչ եւ ոչ ճարտասան ուղած է ըլլալ. ուստի իր պատմութիւնը չէ յանձնած հեռորդական արուեստին, ինչպէս այս կատարուած է յետագայ պատմիչներու քով։ Ճառերու, ողբերու եւ նման հեռորդական արտայայտութիւններուն խնայօրէն միայն մոտ շնորհած է իւր Պատմութեան մէջ։ Ասոնք յէականս արգասիքն են իր ստեղծագործող մտքին. յօրինուած են համեստ ծաւալով, ազուցուած են պատշաճ տեղեր եւ երեւան կու դան շատ շնորհալից եւ բնական կերպարանքի մէջ։ Եւ առհասարակ իր գրութեան եղանակը շատ պարզ է, անրոնադրօսիկ, անսթեւեթ, բայց կուռ, զօրեղ, զինուորական կարճաբանութեամբ՝ ազդու եւ վճռական։

Երկրորդ դէմքով իւր Մեկենասին ուղղուած արտայայտութիւններ չկան հոն. նոյն իսկ այն տեղերը, ուր խօսքը կը դառնայ իւր պաշտպանին հօրը մասին։ Կը սիրէ խօսիլ առաջին դէմքով. աւելի յոգնակի քան եղակի թուով (Հմմտ. ճառեցից 19, 37, ասացից, 133. կայ եւ մեղ դառնալ 125, կայ եւ մեղ պատմել 158, զոր պատմեցաք, 19. որպէս լուաք 30, որպէս ուսաք 150, զորմէ ճառեցաք, 32 եւն)։

Կարծես թէ շրջապատուած է պատմասէր ունկնդիրներէ եւ անոնց անցեալ ժամանակներու մասին զրոյց կ'ընէ։ Իր պատմելու ընթացքը կ'ընդհատուի երբեմն երբեմն աղիողորմ տեսարաններու, գերեվարութիւններու, կոտորածներու ի տես՝ հեծեծանքներով, հառաչանքներով (9—10, 21—22, 136—137 եւն), նաեւ մեկնողական խորհրդածութիւններով (117/8)։ Ասոնք հեռորդական փնտռուած տեղիքներ են՝ չահարգուելու ունկնդիրներու ուշադրութիւնը. եւ արդէն ժամանակը զոր կը նկարագրէ, կ'ընծայէր առիթներ թաթաղուն եւ զեղուն առատութեամբ։ Պատմութեան ինչ ինչ հատուածներ ցոյց կու տան թէ պատմիչը լաւ

Թուականութեան Հայոց ՄԼԳ», կարդա ՄԼԳ. Ghazarian, ZAPh. II, էջ 199 ծն.։

³² Հմմտ. իւր ասութիւնները. «կայ եւ մեղ դառնալ յառաջին շարս կարգի պատմութեանս. կայ եւ մեղ պատմել» եւն։

ուսած եւ ըմբռնած էր հոեւորական արու-
եսութիւնը եւ զգացած անոր պէտքը պատմական
գրականութեան մէջ: Յանդուգն նմանու-
թիւններ, այլաբանական պատկերներ ցան-
ցառ անգամ չեն փայլատակեր իր նկարա-
գրութիւններէն. համեմատութիւնները յա-
ճախ Ս. Գրքէն փոխ առնուած՝ առատա-
ձեւն օրէն սփռուած են իւր մատենին մէջ:
Իր գրչին յաջողագոյն նկարագրութիւն-
ներն կարող են նկատուիլ ծովամարտը
Կ. Պոլսոյ առաջ (106—110, հմմտ. եւ 114).
եւ Արծնի կռիւն (148—151). ճարտասա-
նական շարագրութիւններէն կը յիշեմ
Լեւոնի պատասխանը առ Մսիմ (էջ 105—
108):

Ղեւոնդի լեզուին վրայ դատաստան
ընելէ յառաջ պէտք է աչքի առաջ ունենալ
այն որ նա կը ծագէր Ը. դարու երկրորդ
կէսին, երբ ուսման քով լեզուն սկսած էր
արդէն ենթարկուիլ ազաւարութիւններու եւ
արարական ազդեցութեան: Գրականը, որ
կը մշակուէր մենաստաններու մէջ, դարուն
սկիզբները ընդունած էր կեղծ դասականի
նկարագիրը — որ պերճաբանութիւն կը կո-
չուէր — հետեւողութեամբ հեղինակին
դպրոցներու արտագրութիւններուն: Թէո-
դորոս Քոթեհաւորի, Յովհ. Իմաստասէրի,
Խորոս Բոթեհաւորի գրութիւնները այս հոսանքին
մէջ ծնած էին: Առանց տարակուսի նաեւ
Ղեւոնդ առաւել կամ նուազ չափով նոյն
դպրոցի աշակերտն էր. եւ իւր առաջին վար-
ժութիւնները այս ուղղութեամբ յորինուած
էին անշուշտ, յատկապէս երբ նիւթը փրկի-
ն սովորական — աստուածաբանական բնաբան-
ներով կը զբաղէր: Բայց յետագային, երբ
ձեռք առաւ պատմական գրականութիւնը,
տեսաւ հոն ինքնուրոյն ոճ, մասնաւորապէս
երբ ծանօթացաւ Ազաթանդեղոսի եւ Սե-
րիոսի պատմագրութիւններուն: Այսպէս
խորհիլ կու տայ իր ոճագրութիւնը (phra-
séologie), որ բացարձակապէս բանագորու-
թեան վրայ կառուցուած է. եւ արդիւնքն
է զօրաւոր յիշողութեան: Իր ոճագրութիւնը
գոյնզգոյն է, լեզուն երկնաբան, տարրներէ,
հետեւ կը բաղկանայ զանազան տարրներէ,
բայց ճաշակաղէտ գրչի տակ սքանչելի ներ-
դաշնակութիւն գտած: Եթէ դասականը գոր-
ծած է հոն հզօր ազդեցութիւն, բայց նաեւ
ոչ-դասական հեղինակները դրոշմած են իր
վրայ իրենց կնիքը:

Նոր Բառգիրք Հայկազնեան

Լեզուի (Ա, 14) որակած է Ղեւոնդի լե-
զուն «յստակ եւ ընտիր հայկաբանութեամբ»:
Հակառակ այս ճշգրիտ որակման Շահնա-
զարեան կը գրէ. «Ոչ է հակիրճ որպէս Մ.
Խորենացու, ոչ պարզ որպէս Ղ. Փարպեց-
ու, ոչ ազդոյ որպէս Եղիշէի եւ ոչ ծաղ-
կանկար որպէս Յովհաննէս Կաթողիկոսի,
այլ հասարակ հայախօս» (էջ 15). Իսկ դադ-
ղիներէն թարգմանութեան յառաջաբանին մէջ
կը յաւելու այս տողերուն՝ «նաեւ ուղիղ չէ
կը սիրէ կրկնութիւններ, եւ իւր ոճը կը կրէ
արդէն հայ մատենագրութեան անկման նկա-
րագիրը: ... Պարզուկ եւ յաճախ մթին ոճով
գործ մըն է, անարժէք եւ անհասագրգիռ
իրեւ մատենագրական աշխատութիւն. բայց
չափազանց անհրաժեշտ եւ շատ թանկագին
է իբրեւ պատմական երկասիրութիւն» (էջ
XIV):

Բնականաբար, քանի անձանօթ էր հրա-
պարակին Ղեւոնդի Պատմութեան բնագիրը,
հասարակութիւնը չէր կարող դեռ դատել
Շահնագարեանի այս խիստ դատաստանին
արդար կամ անիրաւ ըլլալը, բայց իրաւունք
ունէր Մասեաց Աղաւնի (1856, էջ 242)
դարմանք յայտնելու թէ ինչպէս Ազեբեան
այսպիսի գրուածք մը «յստակ եւ ընտիր
հայկաբանութեամբ» կը հռչակէր: Շահնա-
զարեան սակայն յետս չկոչեց իւր յախուռն
վճիռը եւ պնդեց յամառօրէն իւր դատաս-
տանին վրայ հայերէն բնագրի հրատարա-
կութեան յառաջաբանին մէջ: Երբ Շահնա-
զարեան գցովհ. Դրասխանակերտցի եւ զՄ.
Խորենացի իբրեւ հայկաբաններ եւ ոճագէտ-
ներ համեմատութեան կ'առնէ բնորոշելու
համար Ղեւոնդի ոճը, ցոյց կու տայ արդէն
իւր անչափահասութիւնը այսպիսի լեզուա-
կան խնդիրներ լուծելու մէջ:

Հ. Գ. Զարբանալեան (էջ 479) Շահնա-
զարեանի ազդեցութեան տակ է. եւ տար-
տամօրէն կ'արտայայտուի. «ոճոյն նկատ-
մամբ շատ պարզ եւ հետեւակ է, եւ գրեթէ
հասարակաց խօսից ոճն չտարբերիր: Տա-
րակոյս չկայ թէ Ե. դարուն պատմչաց ոճը՝
Ղեւոնդեայ երկուն գրքին մէջ չտեսնուիր.
բայց եթէ ուզենանք նկատել զինքն իբրեւ
Ը. դարու մատենագիր մը, մեղի համար
թէ ոճովը եւ թէ պատմագրելով մտադրու-
թեան արժանի անձ մը կ'երեւայ Ղեւոնդ»:

Այս իմաստով կը գրէ նաեւ Հ. Գ. Ալիշան

(Հայաստանում Ա. § 48). «Թէեւ չունենայ տիրաբար եւ վսեմական ոճ մի, ... բայց դարձեալ խոհական կերպ մի ցուցնէ, եւ բաւական յստակ շարադրութեամբ, ընդ մէջ Ե.—Զ. դարուց նուրբ ճաշակով գրողաց եւ ընդ մէջ Ժ. դարու չափազանց ճոխաբանից, ինչպէս Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոսն»:

Հակառակ այս աննպաստ գնահատութեան Ղեւոնդի ոճին, Աւգերեանի կտրուկ վճիռը պիտի համարիմ ուղղագոյն: Ղեւոնդ «յստակ եւ ընտիր» հայերէնով մը կը մարմնացնէ իւր մտքին յղացումները: Այդ հայերէնը ռամկօրէն լեզուն չէ, զոր թոթոված էր որբանին մէջ, այլ ստացուած է աշխատութեամբ, եւ արտայայտուած՝ արուեստով: Ճաշակ, գեղարուեստ, գրական թուիչք երեւցնել դիտուած է հոն: Արդիւնքն է այն՝ դասական հեղինակներու մէջ երկար դեգերումներուն, յաճախ ընթերցման եւ հետեւողութեան: Թէեւ անոր ձեռքին տակ կը նշմարենք դասական եւ ոչ-դասական հեղինակներ միաժամանակ, բայց ճաշակընտիր քիմքը եւ քաջատեսիկ տեսողութիւնը գիտցած են զանազանել դասական լեզուին հմայքը եւ հոսանքը, եւ ջանացած են իւրացնել անոր առաւելութիւններն, եւ առանց կաշկանդուելու ոչ-դասական հեղինակներու ծանր շղթաներով, փորձած է ծաղկաքաղել ասոնցմէ ալ: Օրինակ առած է իրեն նաեւ այս կէտի մէջ Սեբիոսը, որ ջերմեռանդ հետեւող մըն էր դասականներուն: Ղեւոնդի ձեռքը սիրելի մատենաներ եղած են Ս. Գիրքը եւ Ագաթանգեղոս. անոնք լեզու տուած են իրեն եւ շնչած բանաստեղծական աւելին: Նմանողական է իր լեզուն, ուստի եւ արուեստական, բայց ոչ բռնադրօսիկ, սեթեւեթեալ. պատշաճած է պատմագրին ոճին վայելչօրէն եւ ստացած բնականութիւն անոր գրչին տակ: Իր գեղարուեստ վրձինին տակ պատմական նիւթը գտած է վայելչադէմ կերպարանք. եւ դէպքերու միապաղաղ կրկնութիւնները զգեցած են բազմագոյն հանգերձներ, եւ այսպէս ներկայացած են զանազան նկարագրութիւններով՝ հրապուրիչ եւ ոգեւորիչ: Անոր պատմութեան հոսանքին մէջ ինչպէս դիպուածները կ'ընթանան սահող ժամանակին հետ մրցակից, նոյնպէս բառերու կոհակները կը մղեն զիրար յառաջ եւ կը պարարեն մեր զգայարանքները վէտ վէտ ալիքներու անընդհատ շարժումները. եւ հաճելի են ինչ-

պէս ջուրերու մեղմ բախումները ափին, նոյնպէս ալիքներու շարժումէն յառաջացած գեփիւտները:

Քերականութեան կանոնաւորութիւնը, բառերու ընտրութիւնը, հայացի շարադասութիւնը եւ երաժշտականութիւնը զարդն են Ղեւոնդի լեզուին: Ագաթանգեղոսի կադապարի վրայ կը կերտէ բառեր, ժողովրդական բառաժերքէն փոխ կ'առնէ ասութիւններ, վայելչութիւն տալու իւր արտայայտութիւններուն եւ յստակութիւն իւր մտքերուն: Հայ լեզուագիտութիւնը անտի հոնէ Ղեւոնդի արուեստանոցի մէջ հարուստ նիւթեր ի նպաստ հայ բառագիտութեան:

Հելլենական դպրոցի հետեւողութեամբ դարբնուած կեղծ-դասական դանդաղկոտ եւ դժուարընկալ պատմագրելու ոճագիտութիւնը, զոր Մովսէս Սորենացի հրապարակ բերաւ, տակաւին անծանօթ է մեր հեղինակին. անծանօթ է իրեն նաեւ Յովհ. Դրասխանակերտցւոյ ճապաղ, ճոխաբան բայց աղքատիմաստ հոետորութիւնը: Ղեւոնդ կը սիրէ արտայայտութեան պարզութիւնը, յստակութիւնը. անոր գրչին տակ բառերը իմաստ ունին. անոնք կը ծառայեն գաղափարները մարմնացնելու եւ տեսանելի ընծայելու եւ ոչ բառախաղեր սարքելու՝ եւ ընթերցողները զարմացնելու համար:

Ուստի Ղեւոնդ իւր այս աշխատութեան մէջ դարձեալ վերջինը կը հանդիսանայ հայ պատմագիրներու մէջ, իբրեւ հետեւող ընկալեալ պատմական ոճին: Նա ստուեր չէ բերած նախորդ պատմագիրներու անուան. այլ ընդհակառակը զարգացուցած է անոնց արուեստը եւ երանգով մը կատարելագործած: Ղեւոնդ նպաստած է հայ պատմագրութեան այնու որ առաւել ուշադիր եղած է լեզուական, հոետորական եւ գեղարուեստական արտայայտութեան, աւելի լրջութեամբ մերձեցած է նիւթին եւ հակիրճ, սեղմ նկարագրութեամբ ջանացած է գրի աւանդել ժամանակներու դիպուածները:

Այս հանգամանքները կը ստիպեն զմեզ աւելի ուշադրութիւն նուիրել անոր անձնաւորութեան, որ կը ցուցադրէ տաղանդաւոր նկարագիր մը, ծննդական միտք մը, բազմաճմուռ եւ փորձառու մատենագիր մը: Անոր գրիչը, որ այսպիսի կերթ գրական ոճի մը կ'իշխէ, թոյլ կու տայ ենթադրելու թէ ձեռքը սրած էր զայն յաճախակի գործածութեամբ: Եւ եթէ Բագրատունի իշխան մը

յանձնարարած է անոր պատմական երկին յօրինումը, պէտք է կարծել թէ անոր գրչի ընդունակութիւնները ծանօթ էին իրեն ուրիշ աշխատութիւններէ ալ:

Ղեւոնդի պատմական աշխատութեան դնաճատականը գեղեցիկ կերպով տուած է Կ. Եղեան հետեւեալ տողերու մէջ (էջ 28):

«Մատենան Ղեւոնդեայ կարեւոր է յաշտ բանասիրաց ոչ միայն վասն ստուգարան պատմութեանն անցից եւ զիպուածոց հայրենի աշխարհիս մերոյ, այլ եւ այնու զի տեղեկութիւնս ոչ սակաւ աւանդէ եւ յաղագս Արարացոց, Խաղրաց եւ Բիւզանդացոց իւրոյ ժամանակին. զորս չէ դտանել առ այլ պատմաբան մեր եւ օտարաց: ... Եւ քանզի արարացի պատմիչք անցից այնր ժամանակի յարեան անաղան՝ ի Թ. եւ ի Ժ. դարս, իսկ մատենագրացն Յունաց տեղեկութիւնք հատուկաւրք են մեծաւ մասամբն եւ ոչ ըստ ամենայնի արժանահաւատք՝ վասն այնորիկ եւ եւս առաւելուն արժանիք ստուգարան պատմութեանն Ղեւոնդեայ»:

Ղեւոնդ լինելով միակ պատմիչը 660—790 շրջանին համար, զարմանալի չէ որ անոր մատենան վայելած է յետագային մեծ ընդունելութիւն: Անաղանագոյն պատմիչներէն Ասողիկ, Մխիթար Անցիլ, Սամուէլ, Վարդան եւ Կիրակոս Կօզմոսլին անկէ սիրով: Բայց զարմանալի է որ հնագոյններէն Յովհ. Դրասխանակերտցի անծանօթ մնացած է Ղեւոնդի մատենին: Թովմաս Արցաճ է Ղեւոնդի յանուանէ չի յիշեր զՂեւոնդ ծրուելի թէ եւ յանուանէ չի տար անկէ, եւ պատմական քաղուածներ չի տար անկէ, բայց կարդացած կ'երեւայ մատենս եւ ազդուած անոր բառաթերքէն. Ղեւոնդի միջնորդութեամբ ծանօթացած է նա նաեւ Օմարի եւ Լեւոն կայսեր թղթակցութիւններուն եւ ամիրապետներու ցանկին: Այս կէտերու մէջ ունի բառական քաղուածներ ալ: Յունալի էր լսել իր մօտ Արծրունի տան վերաբերեալ հատուածներու արձագանգը, մասնաւորապէս Արծրունի եղբայրներու մահաւոր անհատականութեան յիշատակութիւնը, զոր Ղեւոնդ այնպէս զգայուն տողերով նկարագրած էր: Թերեւս զայն հրապարակի վրայ իրբեւ ծանօթ հեղինակութիւն ենթադրելով՝ չէ ուզած կրկնութիւն ընել: Այս զգուշութիւնը հաւանական կ'երեւայ այնու, որ թովմաս անհասարակ հարեանցիօրէն տիրապետութեան առաջին է արարական տիրապետութեան առաջին

150 ամեայ շրջանը, որ իւր ընդարձակ նկարագրութիւնն ունէր Ղեւոնդի պատմագրութեան մէջ:

Հ. Ն. ԱԿՈՆԵԱՆ

Chronologie der arabischen Statthalter von Armenien in den Jahren 833—887*.

Von RICHARD VASMER.

In Armenien brachen unter *al Mute-wakkil* (232—247 H. = 847—861 n. Ch. G.) neue Unruhen aus und der Kalife ernannte zum Statthalter von Armenien und *Aderbaiğān* den *Abū Sa'id Muḥammed ibn Jūsuf al Merwezi*. Dieser starb aber plötzlich, noch vor der Abreise nach den ihm anvertrauten Provinzen. *Ṭabarī* III, 1407 (*Ibn al Atīr* VII, 37, de GOEJE, Fragm. II, 546) setzt seinen Tod ins Jahr 236 (850—851). *Thoma Artsruni* zufolge (BROSSET, Coll. I, 96—97, vgl. TOPDSCHIAN, MSOS VIII, 118f.) war „*Abu Seth*“ schon früher zum Statthalter ernannt worden, hatte aber den armenischen Boden noch nicht betreten, als die armenischen Fürsten ihm die verlangten Steuern sandten und ihn baten sich zurückzugeben, worauf er nach *Sāmarrā* zurückkehrte und die weitere Erhebung von Steuern dem Emir von Arzan *Māsā ibn Zurāra* überließ. In *Waspurakān* sollte ein gewisser *Alā* die Steuern einsammeln. Beide erlitten aber gegen die Armenier Niederlagen. *Abū Sa'id*, der sich von neuem nach Armenien aufmachte, starb plötzlich während der Reise (BROSSET, Coll. I, 102) und der Kalife ernannte im Jahre 300 arm. Ära (851 n. Ch. G. = 236 H.) *Abū Sa'id's* Sohn *Jūsuf* (*Ṭab.* III, 1407, *Ibn al Atīr* VII 37, *Ja'qūbī* II, 598, GHAZARIAN 51. Nach *Abū 'l Farağ, ed Salhani*, 247, im Jahre 237). *Belāduri* 211 verlegt diese Ernennung ins zweite Jahr von *al Mute-wakkil's* Regierung, was, da *al Wātiq* am 24 *Dū'l Hiğga* 232 gestorben war (*Ṭabarī* III, 1364), dem Jahre 234 entsprechen würde. Augenscheinlich verwechselt *Belāduri* ihn hier mit seinem Vater, was dann zu der Erzählung des *Thoma* von

* Fortsetzung und Schluß des Artikels in „*Handes Amsorya*“ 1929, Sp. 41—47.